
Szmodis Jenő »Multidiszciplináris jogi tanulmányok« című művéről

PRUGBERGER TAMÁS*

Szmodis könyve – miként ezt a borító hátlapján található ajánló szövegek megfogalmazói, Szabadfalvi professzor és Csányi Vilmos akadémikus írják – úttörő jellegű vállalkozás, amely monografikus igénnyel, kultúrantropológiai, humánológiai, és szociálpszichológiai módon vizsgálja a jogot és közelíti meg annak elméleti kérdéseit. A könyv három részre tagozódik. Az első rész a multidiszciplináris jogi tanulmányok előzetes elvi kérdéseit jeleníti meg, a második a multidiszciplináris tanulmányok gyakorlatát mutatja be, míg a harmadik a tanulmányok perspektíváit tárja elénk. A művet a felhasznált irodalom igen terjedelmes jegyzéke zárja.

Az első rész négy fejezetre tagozódik, ahol a szerző meghatározza az ez irányú kutatások tárgyát, célját és módszerét, valamint a joggal kapcsolatos elméletek egymáshoz való viszonyát. Bemutatja a jog multidiszciplináris jellegét a helyes jogtan, valamint a leíró jogtan oldaláról, majd történeti és történetfilozófiai szempontok alapján indokolja a jog multidiszciplináris jellegét a helyes jogtan, valamint a leíró jogtan oldaláról, majd történeti és történetfilozófiai szempontok alapján indokolja meg a jog multidiszciplináris megközelítésének a szükségességét. A szerző a jogot együttes, emberi és társadalmi jelenségként kezeli. Ez indokolja, hogy a jogot a segédtudományok oldaláról ne csak egymástól elkülönítve pszichológiailag, és szociológiailag, hanem a kettő *összekapcsolásával* együttesen *szociálpszichológiailag* is vizsgáljuk. Kultúrtörténeti síkon pedig bemutatja, hogy a jog a kultúra módosulásai nyomán hogyan deszakralizálódik a történelem folyamán. A szerző ezek után a jog elméleti művelése oldaláról bemutatja az egyes jogelméleti irányzatokat, ahol metajurisztikus jellegű a természetjogi irányzat, jurisztikus jellegű pedig a jogpozitivisták felfogás. A szerző felsorolva és analizálva, valamint egymással összefüggésbe állítva a többi elméleti irányzattal, az ún. észjoggal, az akarat-, és elismerési, valamint a pszichológiai megközelítésű skandináv-amerikai irányzattal kimutatja, hogy az egyes irányzatok nem állnak messze egymástól, sőt megkockáztathatjuk, hogy a kettő alapirányzat valamelyikéhez kapcsolódnak. Itt említeném meg, hogy ezt jól mutatja a pozitivisták Kelsen és a természetjogi felfogást valló Verdross vitája, ahol Kelsen az

* Professor emeritus, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Munka- és Agrárjogi Tanszék.

alkotmány/alaptörvény mögött a „hipotetikus alapnormát”, míg Verdross a természetjogot véli felfedezni. (lásd Peschka, A modern jogfilozófia alapproblémái, Gondolat, Budapest, 1972). E körülményekből helytállóan vonja le a szerző azt a következtetést, hogy mind a pozitivista, mind a történeti, mind a szociológiai, mind pedig a realista jogi irányzat egyfajta multidiszciplináris megközelítéssel tekint a jogra.

A jog gyakorlati művelésének a nézőpontjából vizsgálva Szmodis kiemeli a jogi szövegértelmezés jelentőségét, ahol azonban az általa említett hagyományosokon (megszorító, kiterjesztő, nyelvtani, logikai) kívül komoly jelentősége van a jogi hermeneutikának, ami a jogi normaszövegeket a maguk összefüggésrendszerében elemzi (Peschka, Állam és jogtudomány, 1983/1. sz.), a jogeset elbírálásánál pedig az egyszerű szillogizmuson (általános norma alá szublimált eseti ügy elbírálásaként megjelenő különöst jelentő ítélet) túlmenően a jogi topika, vagyis az indokolási elmélet is jelentős.

A jog multidiszciplináris megközelítését a szerző tudománytörténeti szükségszerűségnek tartja. Eme nézetét helytállóan a jognak emberi és társadalmi jellegéből vezeti le, ami a jog értékelését, a jog helyességét és a jogi értékeket a természetjogból vezette le. Szmodis rámutat arra, hogy ez kezdetben szakrális és teista központú, ami fokozatosan emberközpontúvá vált az ember veleszületett természetére alapozva, majd – amint arra Peschka is utal – ember és társadalomközpontúvá lett (Peschka, Állam és Jogtudomány, 1964/4 és 1970/4. sz.). Ezen túllépve jutott el a mai jogelmélet oda, hogy a társadalom objektív törvényszerűségein túlmenően a természet és a technika, sőt az egész „Universum” törvényszerűségeit is figyelembe kell venni, hogy a jogalkotás és a jogalkalmazás helyes úton járjon (Ádám, Polgári Szemle, 2006/6-7. sz. és Prugberger, A jogi normák a természeti és a társadalmi törvényszerűségek összefüggésrendszerében, In Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Politica et Iuridica, Tomus, XXX/1. 2012., 125-145. o.). Ezt a nézetet helytállóan a szerző is vallja.

Hogy a jog mindezzel összhangban legyen, és hogy megfeleljen a sokoldalú törvényszerűségeknek, szükséges a jog néprajzi, antropológiai, kultúrtörténeti, kultúrantropológiai megközelítése. Ugyanakkor – miként ezt Szmodis kihangsúlyozza – az emberiség történeti fejlődése és az ember egyedi magatartása, valamint a főemlősök magatartása között sok közös vonás áll fenn. Az állatok viselkedését az etológia, míg az emberével, mint egy fajéval a humán-etológia foglalkozik. A szerző Csányival együtt helytállóan vallja, hogy mindennek a jog szempontjából komoly jelentősége van. Emellett a jog kulturális jelenség amiatt is, mert kimutatható, hogy a kultúra fejlődésével párhuzamosan fejlődött, finomodott a jog is. Helytállóan mutatja ki a szerző, hogy a kultúrára erősen hatnak a különböző *vallások*, miként mindkettő (a kultúra és a vallás) együttesen a jogra is. Ennek eredményeként a görög-római szekuláris jellegű klasszikus, utóbb „pagani”-ként megbélyegzett mitológia továbbhatásaként a római nyugat-európai katolikus keresztény/reformált keresztény kánonjoga elkülönült az állami jogtól, míg az iszlám vallási és kultúrkörben a jog és az állami funkció egyértelműen kanonizált és összefonódott a vallással. A bizánci eredetű ortodox

keleti kereszténységénél a kultúra és a jog összefüggése a vallással e két végpont között helyezkedik el (cezaropapizmus). Eme összefüggések precíz kimutatása mellett nem ártott volna bizonyos olyan kultúrtörténeti anomáliákra, dogma-intoleranciákra és a szakrális, valamint a szekuláris hatalom közötti villongásokra rámutat, mint amilyen a boszorkány-, és az eretneküldözés, a képrombolás, az investitúra harc, a Szent Bertalan éjszaka valamint a reformáció volt, ami kultúrtörténeti, humánetológiai, és kultúrantropológiai szempontból is jól megítélhető és ilyen vonatkozásokban is befolyásolta a kor emberét és társadalmát. Az ilyen irányú kutatás abból a szempontból is fontos, mert egy ilyen multidiszciplináris szemlélet mellett a társadalmi gyakorlatra is pozitív kihatással lehetne kezelni korunk fundamentalista vallási intoleranciáját, ami különösen egyes iszlamista és nyugati vallási szekta irányzatok, továbbá ultra-nacionalista politikai ideológiák oldaláról jelent komoly veszélyt.

Az első rész utolsó fejezetét a jognak mint tudománynak a vizsgálata képezi. A jognak tudomány jellegét többen is kétségbe vonják. Itt említem meg, hogy Sajó András a jogot a tudomány és a művészet/irodalom határzónájában helyezi el (Sajó, Kritikai értekezések a jogtudományról, Akadémiai K. Bp. 1983.). Valószínű, hogy Szmodis eme bizonytalanság miatt szentel hosszú oldalakat a popperi tudomány és áltudomány közötti „demarkációs” (határ)vonalmélethez, hogy „*a contrario*” bizonyíthassa a jog tudományjellegét. A szociálpszichológia és a kultúrtörténeti módszer alkalmazása alapján kimutatja, hogy a jogban is megjelennek azok a racionalitásnál erősebb, irracionális emlékképek, amelyek Jung szerint minden eszme kialakulásának történelmi előzményét képezik, és amelyek kultúrtörténeti, kultúrfilozófiai, kultúrantropológiai és szociálpszichológiai hatású társadalmi gyakorlatára néhány példát az előbb felvillantottam. Mindebből Szmodis helytállóan vonja le azt az elméleti következtetést, hogy a jog is eme összetevők hatására archetipikus ősfarmákból alakult ki.

A könyv II. részét a „multidiszciplináris jogi tanulmányok gyakorlata” képezi. A szerző itt a joggal kapcsolatos bináris összefüggéseket mutatja be. Itt tárgyalja a jognak a filozófiával, az etikával, a teológiával, a történelemmel, a szociológiával, az irodalommal, a kultúrantropológiával, a pszichológiával, a kultúrával és a gazdasággal fennálló összefüggéseit. A könyvnek ezt a II. részét kissé didaktikusnak tartom, amely bizonyos ismétlést tartalmaz az I. részben leírtakhoz képest. A szerző ott felvázolja koncepcióját az egyes multidiszciplináris kutatási területekkel, módszerekkel kapcsolatosan, és itt ismét visszatér rájuk a részletes kifejtés igényével. Ugyanakkor ott már a tartalmi kérdésekre is kiterjedve sok mindent helytállóan elmondott, és itt ezért már bizonyos mértékig magyarázó jellegűvé vált a mondanivalója. Ezért sokkal jobb lett volna, ha az I. és a II. rész összevontan került volna megírásra oly módon, hogy az egyes intézmények, kutatási módok felvázolást követően áttért volna a részletes elemzésre. Mindezek ellenére a szerzőnek több fejezetben itt is van újszerű mondanivalója.

A szerző a jognak a filozófiával fennálló összefüggését vizsgálva, Moór Gyulából kiindulva, helytállóan elemzi a három nagy jogelméleti kérdést, a jog ontológiai és gnoszeológiai tartalmát, a jogi kauzalitást, valamint a helyes jog problematikáját, ide értve a természetjog és a pozitív jog viszonyát, valamint a normatív jog és az

esetjog egymással fennálló kapcsolatát, továbbá a pszichológiai alapon nyugvó skandináv-amerikai jogi realizmust. Ez utóbbiról az I. részben is már szó esett, és amiről az a véleményem, hogy nemcsak pszichológiai, hanem szociológiai is egyben, vagyis szociálpszichológiai jellegű. Talán a skandináv jogi realizmusban Kierkegaard hatására a pszichológia, míg az amerikaiban a szociológia a dominánsabb, de mind a kettő jelen van. Szmodis eme összefüggések elemzésénél inkább a jogelméleti-jogfilozófiai megközelítést jogtudósi oldalról világítja meg, kevéssé fókuszálva a jog filozófusi oldalról való kanti és hegeli megközelítésre.

Ami a jognak az etikával fennálló kapcsolatát illeti, a szerző arra utal, hogy Max Weber az etikát *lelkiismereti* és *felelősségi* etikára bontja, ahol a bírói ítékezés gyakorta az utóbbit veszi alapul. Figyelemre méltó itt a szerző részéről az erkölcsi értékrend kanti és harti felfogásának az ütköztetése. Immanuel Kant ugyanis a „kategorikus imperatívusz” tanával az erkölcsi értékrendet abszolutizálja, míg Hart relativizálja azzal a nézetével, miszerint mindenhol és mindenütt érvényesülő erkölcsi tételek nincsenek. Megítélésem szerint a helyes álláspont valahol a kettő között Hegelnél és Jheringnél van.

A jog és a teológia kapcsolatánál a szerző részletesen kifejti mindazt, amit az I. részben már körvonalazott, és amiről e fejezet bemutatásánál már szóltam. Itt egyértelműen látszik, hogy ez a rész összefügg az I. rész mondanivalójával, amit megítélésem szerint kár volt megszakítani. Mindez azonban a magas szintű tartalmi mondanivalót nem érinti. Hasonló az álláspontom a jog és a történelem, valamint a jog és a szociológia összefüggéseit ismételtén, de részletesebben tárgyaló fejezettel kapcsolatosan, amelyet követ a kultúranropológiai, valamint a pszichológiai összefüggéseket tárgyaló fejezet. Az itteni részletkérdéseket is helyesebb lett volna az I. részben már megkezdettekkel együtt, folyamatában tárgyalni. A fejezetek sorrendjében az irodalmat a joggal való összefüggésének marginálisabb jellege miatt jobb lett volna a II. rész végére tenni, összevonva a kultúrával. Ezen kívül azok az irodalmi alkotások, amelyekkel alátámasztani igyekszik a szerző az irodalomnak a jogra gyakorolt hatását, kissé ötletszerűen említetteknek érzem. Meggyőzőbb lett volna az 5. fejezet akkor, ha *jogágak* szerint rendszerezte volna az irodalmat. A büntetőjog vonatkozásában hivatkozni lehetett volna a két világháború között megjelent arra a műre, amely „A bűn és büntetés az irodalomban Dantától Dosztojevszkiig” címet viseli, vagy Vercors „Tropi-komédiá”-járá, amely egy olyan képzeletbeli pert tárgyal, ahol az angol vadászok egy szigetre érkezvén levadásznak a majom és az ősember közötti átmenetet képező lényeket. E műben a bűnösség kérdése azon dől el, hogy a bíró és az esküdtek embernek vagy állatnak minősítik az áldozataikat. Büntetőjogi vonatkozásokban megemlíthetők még Agatha Christie, valamint Rejtő Jenő (P. Howard) bűnügyi regényei. Mindketten klasszikus szerzők. Ugyanígy található a közigazgatással, a földbirtokviszonyokkal, a paraszti életmóddal és munkával, az ipari termeléssel, a piaci-gazdasági élettel, a bankvilággal kapcsolatos kritikai és leíró jellegű irodalmi művek Eötvös Józseftől, Mikszáth Kálmántól (kitől család jogi vonatkozásban külön kiemelném „A különös házasság” c. regényét), Móricz Zsigmondtól, külhonban pedig Anatole France-tól, Émile Zolától, Honoré de Balzactól, Csehovtól és még sok mástól ide illő művek. Egy általam itt felvillantás-

és ötletszerűen leírt szisztematizálás mellett a szerző sokkal meggyőzőbben alá tudta volna támasztani azokat a helytálló következtetéseit, amelyeket az irodalomnak a jogra gyakorolt hatásáról levont.

Egy komoly és nemcsak jól megírt, hanem tartalmilag is helytálló megállapításokkal telített fejezetet képez, amely a kultúranropológia és a jog összefüggéseit tárgyalja. Igen pozitívak azok a fejtegetések, amelyek arról szólnak, hogy az emberi és a főemlősök viselkedési módozataiban sok a hasonlóság. Ebből kiindulva pozitívan értékeli a szerző azt, hogy a kultúrállamokban kiterjesztették a jogi védelmet a gerinces állatfajokra. E hatodikként megjelölt fejezetben tárgyalja Szmodis szintén helytállóan pszichológiai-kultúranropológiai kontextusba helyezi a halálbüntetéssel, a családdal és a szexualitással, valamint a diszkriminációval összefüggő jogi kérdéseket.

A hetedik fejezetben a szerző a jog és a pszichológia összefüggéseivel foglalkozik, kimutatva, hogy az elmegyógyászatban a XX. sz. első felében hatalmas változás játszódott le a korábbi antihumánus terápia és bánásmód humánussá tétele érdekében. Ebben óriási szerepet játszott Pinel, aki az elmebetegeknek visszaadta a szabadságjogait. E tekintetben Philippe Pinel mellett felhívnám a figyelmet Benedek István „Aranyketrec” c. művére, ahol ezeket a problémákat részletesen tárgyalja. Freud, Jung, és Ferenczi ide vonatkozó nézeteinek a szerző részéről elvégzett helytálló analízise mellett érdemes még Csáth Géza munkásságára is kitekinteni, aki a pszichológia és a jog összefüggéseit közvetett módon Benedek Istvánhoz hasonlóan, irodalmi szinten is bemutatja.

A jog és a kultúra összefüggéseit a szerző pregnánsan mutatja be. A jognak a kultúrára gyakorolt hatása elvitathatatlan. Magam is csődjogi szabályozás változásaival összefüggésben foglalkoztam a kultúrának eme jogintézményre irányult befolyásával (lásd Prugberger, A fizetésképtelenségi jog kultúr- és gazdaságtörténete a mai problémák tükrében, Jogtudományi Közöny 1987/10. szám).

Utolsóként foglalkozva e mű II. részének 9. fejezetével, ahol a szerző a jog és a *gazdaság* összefüggéseit tárgyalja, a szerző kidomborít két egymással ellentétes irányzatot. Egyfelől a Keynes-i iskola által kidolgozott és a *welfare society*-vel, illetve *state*-vel fémjelzett szociális piacgazdaságot, valamint másfelől az ennek ellentétét képviselő, ma egyre gyakoribbá váló kemény és antiszociális globál-neoliberalizmust, amelyet a chicagói iskola megalapítója, Friedrich Hayek és szélsőséges követője Friedman Milton képvisel. Sokkal szimpatikusabb e tekintetben a mérsékeltbb Samuelson és Nordhaus. Rajtuk kívül Joseph Stiglic is erőteljesen kritizálja a szociális ollót szétnyitó, neoliberális közgazdasági felfogást. Megemlíteném e tekintetben még Sumpetert, ki vallja a „*small is beautiful*” tételét, amiben benne van a gazdasági és a politikai szervezetek kis autonómiákon keresztül történő piramisszerű felépítésének a lehetősége a mai erőteljes szervezeti integrációs és centralizációs törekvésekkel szemben. Imanuel Wallersteinnel együtt vallom, hogy vissza kell térni a keynes-i szociális piacgazdasághoz, mert különben vagy anarchiába, vagy totális diktatúrába torkollik univerzálissá váló társadalmunk. Elrettentően félelmetes és tanulságos példaként ott áll a Weimari Köztársaság

kudarca és az ott kialakult kommunizmus és nemzeti szocializmus közötti harc, ami végül is a Harmadik Birodalom hitleri diktatúrájához vezetett.

Szmodis könyvének III. része a multidiszciplináris jogi tanulmányok perspektíváival és a multidiszciplináris megközelítésben rejlő további lehetőségekkel foglalkozik. E rész első fejezete öt alfejezetre tagozódik. Az első alfejezet a jog és a humánetológia kapcsolatát fogja át, ahol a szerző az evolúciós pszichológiai szemléletnek is nagy jelentőséget tulajdonít. Szmodis abból indul ki, hogy míg a keleti népek szemléletében az ember a természet része, és így összetartozik az állatvilággal is, addig a nyugati civilizáció felfogásában az ember elkülönül a természettől, fölötte áll és így nem is része az állatvilágnak. A szerző helytállóan mutat rá a nyugati civilizáció eme felfogásának anakronizmusára, utalva arra, hogy a főemlősök (pl. a csimpánz, gorilla) és az ember magatartása között sok a közös vonás (vadászó viselkedés, tulajdonolási-birtoklási képzet, szociális vonzódás, dominanciára való törekvés, a bosszú és a megbékélés, a kompromisszumkötési, valamint a szövetségkötési készség stb.). Ezek a magatartási formák és célképzetek a fejlett állatvilágban alacsonyabb szinten, ám az emberi társadalomban magasabb szinten vannak jelen. Az alacsonyabb szintről a magasabb szintre történő eljutás az emberi törzsfjlődés eredménye, amelyben a társas kapcsolatok, a társadalomszervezés a kultúrtörténeti fejlődés során egyre magasabb szintűvé vált.

Ugyanakkor a szerző kimutatja azt is, hogy ez a fejlődés ellentmondásokkal tarkított, mivel az összetartás és a csoporthűség alapján kialakuló szabálykövetés mellett a hatalom akarásának az ösztöne a hatalom megszerzéséig dezorganizál, a hatalom megszerzését követően pedig gyakran diktatórikus módon integrál és koncentrálnak. Miként erre a szerző rámutat, ez jellemzi a csoportok közötti kapcsolatokat, amelyben az egymással szembeni bizalmatlanság és bizalom komoly szerepet játszik. A csoportok közötti bizalom variálódása vezetett az archaikus jogban a „*jus gentium*” mellett a peregrinusok jogának kialakulásához, a megegyezésekhez, aminek a modern formáját a nemzetközi kereskedelem és a nemzetközi magánjog kialakulása képezi, ugyanakkor a csoportösszetartás túldimenzionálása nacionalizmust és sovinizmust válthat ki. Az állatvilágban és az emberi lényben egyaránt meglévő bizonyos készségek az emberi társadalomban többek között a parancsmegtagadás alacsony szintjéhez vezetnek. Ez egyfelől megóvja a társadalmat az anarchiától, ugyanakkor azonban káros is lehet, ami éppen a nemzeti szocialista vezetők nürnbergi perében okozott problémát. Felelősségre vonásra ugyanis az akkori német pozitív jog alapján nem kerülhetett volna sor, csak a Gustav Radbruch által előtérbe állított természetjog szerint. A szerző arra is utal itt, hogy a különböző multidiszciplináris felfogható hatások alakították ki a rítusokat, amelyek – Csányi szerint – nem mások, mint szabályok és érzelmek konstrukciói, amelyek éppen eme összetevők alapján fejlesztették ki szociálpszichológiai, kultúranropológiai és kultúrtörténeti tényezőkön keresztül a jogot.

E fejezet második része az egyes jogelméleti nézetek humánetológiai vonatkozásait tárgyalja. A csoportösszetartással és a csoport-együttműködéssel összhangba hozza a szerző a John Locke-i és a Hugo Grotius-i tanokat, amelyek

vitatják a Hobbes-i „*bellum omnium contra omnes*” tételt. Grotius – miként a szerző utal is rá – az önzéstől mentes ember készséget mutat a közösség szervezésére természetes állapotban is, ami összhangban áll Rousseau társadalmi szerződés-elméletével. Ezt követi a könyvben a parancselmélet bemutatása, amelyet a szerző az engedelmeskedési készségre vezet vissza. A parancselmélet pandantjaként foglalkozik Szmodis az elismerési elmélettel, ami tovább finomítja a természetes rangsor elfogadását. Szociálpszichológiai szinten ez már a gyermekkori iskolatársak egymás közötti viszonyában, a „vezéregyéniség” spontán kiválasztásában megfigyelhető.

Szmodis ezek után rátér a jog különböző tudományterületek részéről történő megközelítésére, bizonyítva a sokoldalú, komplex megközelítés hasznos, sőt szükségszerű jellegét. Itt vonja le végső következtetéseit morálfilozófiai megközelítésben a természetjog és a pozitív jog viszonyáról, valamint a jog és az igazságosság kapcsolatáról. Kimutatja, hogy a jog és az erkölcs közös eredetén keresztül valósítható meg objektív módon a jognak az igazság kritériumával történő megmértetése. Hogy ez minél sikerültebb legyen, a jog és az erkölcs viszonyát és a jognak az igazságossági és szociális követelményeknek történő megfelelését vallástörténeti, személyiség- és tömegpszichológiai, valamint szociológiai, egyszóval szociálpszichológiai, továbbá humánétológiai összefüggésekben szükséges vizsgálni. A szerző e vonatkozásban nagy hangsúlyt helyez az evolúcióra, kimutatva, hogy ezen a téren bizonyos törvényszerűségek állnak fenn. Végső kicsengésben, helyálló módon Szmodis jog-történetfilozófiai fejtegetések alapján oda konkludál, hogy a jog történeti változásai is bizonyos szabályok mentén ciklikusan alakulnak. És itt felidézném Hegelt, aki szerint minden ismétlődik, csak magasabb fejlettségi fokon. Mindezt sűrítve adja a jognak az etikai és kultúrtörténet-filozófiai, valamint evolúciós szociálpszicho-antropológiai és humánétológiai megközelítése.

Summázza az eddigieket, a szerző a jognak igen sokoldalú megközelítési lehetőségeit mutatja be, és az e lehetőségekkel való élés során kialakult elméletek tudománykritikai elemzése kapcsán jutott el oda, hogy kimondja, miszerint a különböző elméletek csak látszólagosan mondanak egymásnak ellent. Valójában azonban valamennyi egy irányba tart, csak mindegyik különböző kérdésekre helyezi a hangsúlyt. A szerző számol azzal, hogy a gyakorlati jogászai pályára készülők – miként ezt Radbruch is vallotta (lásd Peschka, Barangolás Gustav Radbruch életútján, *Állam és Jogtudomány*, 1988/2. szám) – kevésbé érdeklődnek a jog elméleti, filozófiai kérdései iránt. Érdeklődésük inkább arra irányul, amit a gyakorlatban hasznosítani tudnak. Abban azonban, hogy a gyakorlatban mit és milyen színvonalon tudnak hasznosítani, a jog elméleti vizsgálata hasznos. Egy ilyen szolgálatot is messzemenően teljesít ez a könyv, aminek tartalma újszerű és magas színvonalú. Formai kritikám csupán az, hogy én nem bontottam volna a művet három részre, hanem a jog egyes megközelítési módozatait az egyes fejezeteken keresztül vittem volna végig, a végén pedig egy összesítő fejezetben szintetizáltam volna a humánétológiát is magába foglaló multidiszciplinaritást. Innen, a könyv végéről azonban ugorjunk vissza még egyszer az elejére, a bevezetéshez, ahol a szerző komplexitásának új fogalmait igen magas színvonalon

tisztázza, és ahol hasonlóképpen körvonalazza, körbe járja a témáját. Ez a rész is szervesen illeszkedik az egész műhöz. A kritikák azonban semmit sem csökkentik a mű értékét és magas színvonalát. Sőt, éppen azért fogalmaztam meg őket, mert indokoltnak látnék egy bővített, újabb kiadást, ahol ezek a kritikai észrevételeim talán hasznosíthatók lesznek.
